

Η ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗ ΤΗΣ ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗΣ ΚΛΗΡΟΝΟΜΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ.ΕΙΚΟΣΑΧΡΟΝΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ ΚΑΙ ΣΥΓΧΡΟΝΕΣ ΠΡΟΟΠΤΙΚΕΣ ΣΤΗ ΣΥΓΚΡΟΤΗΣΗ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΩΝ ΠΟΡΩΝ

ΜΑΡΙΝΑ ΚΑΡΑΒΑΣΙΛΗ

Δρ Αρχαιολόγος, Διδάσκουσα Πανεπιστημίου Αθηνών

Η ανάπτυξη του τομέα της βιομηχανικής κληρονομιάς έχει ενθαρρυνθεί ιδιαίτερα στην Ελλάδα, κατά τη διάρκεια της τελευταίας εικοσαετίας. Το πρόγραμμα καταγραφής που αναπτύχθηκε συστηματικά από το Υπουργείο Πολιτισμού περιλάμβανε ένα σημαντικό αριθμό από προ-βιομηχανικά και βιομηχανικά κτίρια. Ορισμένα projects διατήρησης και επανακατοίκησης έχουν σχεδιαστεί από διαφορετικούς φορείς, όπως η εταιρία Γκαζιού στην Αθήνα, πρώην “Compagnie Francaise des Mines du Laurium”, οι βιομηχανικές αποθήκες και το αντλιοστάσιο στο λιμένα της Θεσσαλονίκης, οι προ-βιομηχανικοί μύλοι στη Δημητσάνα, κλπ. Η διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς έχει επιδείξει αριθμό ειδικών εφαρμογών όπως Τεχνολογικά πάρκα, οικομουσειά ή θεματικά πάρκα, πολιτιστικά κέντρα, τόπους αναψυχής και βιομηχανικά μουσειά.

Το άρθρο εστιάζει στον τομέα της Διαχείρισης Βιομηχανικής Αρχαιολογίας και Κληρονομιάς, παρακολουθώντας τα projects που έχουν πραγματοποιηθεί στην Ελλάδα τα τελευταία είκοσι έτη. Η διατήρηση και επανακατοίκηση βιομηχανικών τόπων και κτιρίων ως τουριστικών προορισμών έχει προσεγγιστεί με διάφορους τρόπους. Μπορούμε να προτείνουμε τρεις διαφορετικές τυπολογίες, βασισμένες σε διαφορετικά κριτήρια, όπως: α) οι στρατηγικές διατήρησης, β) το πλαίσιο και ο στόχος του πολιτιστικού πόρου που έχει προωθηθεί από τις στρατηγικές διατήρησης, και γ) το μήνυμα της ερμηνείας του βιομηχανικού τόπου ή κτιρίου για τον επισκέπτη. Ειδικά παραδείγματα (οικομουσειά, βιομηχανικά μουσειά, πολιτιστικοί πόροι, εμπορικά κέντρα, κλπ.) αποδεικνύουν όχι μόνο πόσο αναγκαίος και αποτελεσματικός μπορεί να είναι ο σχεδιασμός αυτός, αλλά, επίσης, την ποικιλία και την πολυπλοκότητα επιλογής για έναν αρχιτέκτονα.

Κάθε σύγχρονη παρέμβαση σε βιομηχανικό τόπο – ανεξάρτητα από την κλίμακά της, π.χ. σύσταση ενός κτιρίου, ή ακόμη, η επανα-ανάπτυξη ενός ολόκληρου τομέα – είναι “προβαλλόμενη”, υλικά και νοητικά, στο πεδίο παρέμβασης και καταλήγει σ’ ένα πλέγμα ισχυρών σχέσεων με το περιβάλλον -φυσικό, κοινωνικό και πολιτιστικό-ή αλλιώς, δυνάμει της συμμετοχής της στη συνολική πολιτιστική παραγωγή. Ο στόχος του προγράμματος πρέπει να είναι, η διατήρηση όχι μόνο του κτιρίου, αλλά επίσης των πολιτιστικών αξιών του (αισθητικές ή αρχιτεκτονικές αρετές, δομική καινοτομία, τυπολογία, ιστορικοί συσχετισμοί, κλπ.).

Βασική πρόκληση αποτελεί η εύρεση της σωστής ισορροπίας μεταξύ διατήρησης και μεταβολής. Η συντήρηση, σχεδόν από την ετυμολογία της, συμφιλιώνει την επιθυμία για συνέχεια με την εισαγωγή νέων χρήσεων, και την αμιγή διατήρηση με την ανάγκη εκσυγχρονισμού της δομής και της εικόνας ενός κτιρίου. Η επανάχρηση είναι παρακινδυνευμένη, αλλά η πιθανότητα αποτυχίας μπορεί να μειωθεί με τη χρήση Μελέτης Εφικτότητας, μεθόδου που αρχικά προτάθηκε τη δεκαετία του 1980 από Βρετανούς αρχιτέκτονες ως σημαντικό αρχικό στάδιο σε κάθε σχέδιο συντήρησης. Μια Μελέτη Σκοπιμότητας & Βιωσιμότητας περιλαμβάνει ενότητες που αφορούν: α) την τεκμηρίωση ενός τόπου ή κτιρίου και της ιστορικής και πολιτιστικής σημασίας του, β) θέματα όπως: έκθεση κατάστασης του κτιρίου, ιδιοκτησίας, πόρων, προσδοκίες του κοινού, γ) συνοπτική οικονομική έκθεση και σχέδιο αγοράς, δ) Τεχνική Έκθεση για την κατάσταση διατήρησής του και προσδιορισμός πολιτικών συντήρησης (με σχέδια του υπάρχοντος και προτεινόμενου πεδίου παρέμβασης).

Στόχος δεν είναι μόνο η κατάρτιση μιας πρότασης διαχείρισης ή η εκπόνηση σχεδίου

αποκατάστασης και σχεδίου για κάθε έργο συντήρησης, αλλά, επίσης, η εξέταση οικονομικών παραμέτρων.

THE INTERPRETATION OF INDUSTRIAL HERITAGE IN GREECE: RECENT TRENDS AND NEW PERSPECTIVES

MARINA KARAVASILI

Dr. Archaeologist, Teacher at University of Athens

The development in the sector of industrial heritage has been particularly encouraged in Greece during the last twenty years. The listing program developed systematically by the Ministry of Culture included a considerable number of pre-industrial and industrial buildings. Several preservation and rehabilitation projects have been designed from different institutions including the Gasworks in Athens, ex “Compagnie Francaise des Mines du Laurium” industrial warehouses and the Pumping Station at Thessaloniki port, pre industrial mills at Demetsana, etc. The management of industrial heritage has shown a number of specific realizations such as Technological parks, eco-museums or thematic parks, cultural centers, leisure resources and industrial museums.

This paper focuses on the field of Industrial Archaeology and Heritage Management, monitoring the projects that have been operated in Greece the last twenty years. The preservation and rehabilitation of industrial sites and buildings as tourist attractions have been approached in various ways. We can suggest three different typologies, based on different criteria as a) the conservation strategies, b) the context and the aim of the cultural resource that has been promoted from the preservations strategies and c) the message of the interpretation of the industrial site or building for the visitor. Specific examples (eco-museums, industrial museums, cultural resources, shopping centers, etc) demonstrate not only how essential and effective site planning can be but also the diversity and the complexity of choice for an architect.

Every contemporary intervention on an industrial site – regardless of its scale, i.e. consisting of a building or even the re-development of the whole sector – is “projected” materially and intellectually on the surroundings of the construction site and results in a network of potent relationships with the environment -natural, social and cultural- that is, by virtue of its participation in the overall cultural production. The programs’ aim should be the preservation not only of the building but also of its cultural values (aesthetic or architectural qualities, structural innovation, typology, historic associations, etc).

The key challenge is to find the right balance between preservation and change. Conservation, almost by definition, involves reconciling a desire for continuity with the introduction of new uses, and purist preservation with needs to update the structure and image of a building. Reuse is a risky business, but the chance of failure can be reduced by a feasibility study, a method which first propounded in the 1980’s by British architects as a key, preliminary stage in any conservation project. A feasibility study contains sections that concern a) the understanding of the site or the building and its historical and cultural significance, b) issues including, the buildings condition report, ownership, resources, public expectations, c) Financial summary and market plan, d) Architect’ s reports and specifications on conservation policies (drawings with plans as existing and proposed site plan). The aim is not only to prepare a management proposal or to develop a restoration scheme and a plan for any conservation work, but also to examine financial parameters.

ΕΙΣΗΓΗΣΗ

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες η Βιομηχανική Αρχαιολογία (Industrial Archaeology) αλλά και η Διαχείριση της Κληρονομιάς (Heritage Management) -δύο νέοι επιστημονικοί κλάδοι που ασχολούνται με τη μελέτη και τον προσδιορισμό κατάλληλων τύπων και επιπέδων χρήσης της- έχουν αναδείξει και στην Ελλάδα μια ποικιλία πολιτιστικών πόρων της βιομηχανικής κληρονομιάς: βιομηχανικά ή τεχνικά Μουσεία, οικομουσεία, τεχνολογικά πάρκα, πολιτιστικά κέντρα, κ.ά.

Συγχρόνως η σύγκλιση, αφενός του τουριστικού ενδιαφέροντος με την προτίμηση του κοινού σε μορφές «υπεύθυνου τουρισμού», όπως ο πολιτιστικός τουρισμός, κι αφετέρου του σύγχρονου ρόλου της πολιτιστικής κληρονομιάς για την αναδιάρθρωση και τον εκσυγχρονισμό του πολεοδομικού ιστού, διαμόρφωσαν μια σειρά από προγράμματα ανάπτυξης σε βιομηχανικές περιοχές ή οικισμούς. Η σχέση ανάμεσα στο δομημένο περιβάλλον και τον τουρισμό αποτελεί μια σχετικά νέα περιοχή μελέτης, και ο τουριστικός σχεδιασμός, ως καινοφανές επιστημονικό πεδίο, επιχειρεί να σχεδιάσει, να προγραμματίσει την τουριστική ανάπτυξη, αλλά και να προβλέψει ή να αποτρέψει τις δυσμενείς επιπτώσεις της, με την αρωγή μεθοδολογικών εργαλείων άλλων επιστημών, όπως της γεωγραφίας, των οικονομικών, της κοινωνιολογίας, της διοίκησης (management) και της προώθησης (marketing).

Συνακόλουθα η επανάχρηση των βιομηχανικών κτηρίων, τα προγράμματα ανάπτυξης βιομηχανικών ζωνών ή οικισμών έχουν αποτελέσει τις τελευταίες δεκαετίες και στην Ελλάδα ένα από τα πεδία στα οποία αναπτύσσεται «και υλοποιείται η σύγχρονη αρχιτεκτονική, βάζοντας σε ενέργεια τη δύναμη των μεταμορφώσεών της»¹.

Την τελευταία εικοσαετία ο τουρισμός έχει συμβάλλει στην ενσωμάτωση της πολιτιστικής κληρονομιάς στον κόσμο της οικονομίας, καθώς τα πολιτιστικά αγαθά είναι πλέον «πολιτιστικοί πόροι», δηλαδή προϊόντα σε μια νέα, ολοένα και πιο ανταγωνιστική αγορά, όπου η παραγωγή καθοδηγεί την κατανάλωση. Νέες κατηγορίες κληρονομιάς έχουν κάνει την εμφάνισή τους, όπως οι παραδοσιακοί οικισμοί, τα μνημεία του βιομηχανικού πολιτισμού, που αποτελούν κι αυτά αναπόσπαστα τμήματα της εθνική μας κληρονομιά.

Με τον όρο βιομηχανική κληρονομιά αναφερόμαστε στις επινοήσεις, τα τεχνικά επιτεύγματα και τα αγαθά της βιομηχανικής εποχής που διαμόρφωσαν αυτό που αποκαλείται σύγχρονος τρόπος ζωής. Ωστόσο τη ραγδαία ανάπτυξη των επιστημών και της βιομηχανίας, διαδέχτηκε η ταχύτατη αποβιομηχάνιση, ο μαρasmus, δηλαδή, σημαντικών βιομηχανιών με μακρόχρονη ιστορία, η πληθυσμιακή ερήμωση ολόκληρων περιοχών, και το τεράστιο πρόβλημα της ανεργίας. Στο πλαίσιο αυτό η αναγνώριση της σημασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς και της διαχείρισής της δεν συναρτάται μονοσήμαντα με την καταγραφή και προστασία των αρχιτεκτονικών κελυφών και των διαδικασιών ανάπτυξης αυτού του τομέα, αλλά και με την εσωτερική ανάγκη του σύγχρονου ανθρώπου να συνειδητοποιήσει τον εαυτό του, *την ατομική και συλλογική ταυτότητα του*, καθώς βλέπει το παρόν να μεταλλάσσεται με εκπληκτική ταχύτητα σε παρελθόν.

Στο πλαίσιο μιας ευρύτερης πολιτισμικής θεώρησης θα μπορούσαμε να πούμε ότι αν ο 19^{ος} αιώνας με τη βιομηχανική επανάσταση σηματοδότησε τη σταδιακή αλλοίωση παραδοσιακών δομών και μορφών ζωής, ο 20ος αιώνας, με τη βιομηχανική ανάπτυξη του τουριστικού φαινομένου, σηματοδότησε μια νέα αντίληψη πρόσληψης του παρελθόντος αποκαθιστώντας μαζί του μια νέα σχέση.

Η ωρίμανση των συνθηκών στη βιομηχανία του τουρισμού συνέβαλε στη συνειδητοποίηση τόσο των θετικών, όσο και των αρνητικών πλευρών της τουριστικής ανάπτυξης. Η «τουριστική πολιτική» άρχισε να λαμβάνεται σοβαρά υπόψη, καθώς οι κυβερνήσεις και οι φορείς της τοπικής

¹ Φ. Μαργαρίτη, «Βιομηχανικά κτήρια, ανάμεσα στο παρελθόν και το μέλλον», *Αρχιτεκτονικά Θέματα*, 25, 1991, σ. 75.

αυτοδιοίκησης, άρχισαν να αναγνωρίζουν ολοένα και περισσότερο τη δυναμική του τουρισμού στη δημιουργία εισοδήματος και νέων θέσεων εργασίας.

Η σύγκλιση, αφενός της τουριστικής ζήτησης για περισσότερα μικρά πολιτιστικά διαλείμματα, κι αφετέρου της ανάγκης των πόλεων να αντικαταστήσουν τις χαμένες θέσεις εργασίες από την αποβιομηχάνιση, δημιούργησαν μια «νέα αγορά», τις *σύντομες αστικές διακοπές*, οι οποίες βασίστηκαν εν πολλοίς στα πολιτιστικά αξιοθέατα.

Η αναγνώριση της πολιτιστικής κληρονομιάς -μουσείων, αρχαιολογικών χώρων- από τις σύγχρονες ευρωπαϊκές πόλεις ως ανταγωνιστικού παράγοντα στην προσπάθειά τους να διαφημίσουν τα ιδιαίτερα πολιτισμικά τους χαρακτηριστικά (στρατηγική προβολής, γνωστή ως *πολεο-διαφήμιση*), συνέβαλε στην ανανέωση όχι μόνο των αστικών ιστορικών κέντρων, αλλά και την επανάχρηση βιομηχανικών κτιρίων ή την ανάπλαση ολόκληρων περιοχών σε προκουμιάς, λιμάνια ή παραποτάμιες ζώνες. Αυτή η τάση προβολής του τόπου συνδέθηκε ακόμη με την αμφισβήτηση του προτύπου του μαζικού τουρισμού και την προτίμηση ομάδων κοινού σε μορφές «υπεύθυνου τουρισμού», όπως ο πολιτιστικός τουρισμός. Τέτοια χαρακτηριστικά παραδείγματα ανάπλασης έχουμε πολλά στον ελληνικό χώρο. Αναφέρομαι ενδεικτικά στη *Λιβαδειά* με την ανάδειξη της περιοχής «Κρύα» και την ανάπλαση της παραποτάμιας ζώνης της Έρκυνας, τη *Νάουσα* με το πρόγραμμα επανάχρησης του βιομηχανικού συγκροτήματος Λόγγου-Κύρτση-Τουρπάλη και την *Έδεσσα* με την ανάπλαση της περιοχής των «Μύλων», των οποίων η ιδιαίτερη ιστορική φυσιογνωμία αναδύθηκε μέσα από την προβολή του στοιχείου της υδροκίνησης στις προβιομηχανικές εγκαταστάσεις κατεργασίας του βαμβακιού, σιταριού, σιγαμιού, κ.ά. πρώτων υλών.

Οι ανάγκες που καλύπτονται αμφίπλευρα για τον επισκέπτη και τον τόπο μπορούμε να πούμε πως είναι οι ακόλουθες : αφενός για τον επισκέπτη α) η φυγή, το σύντομο διάλειμμα από την σκληρή καθημερινότητα, β) η καλλιέργεια της ατομικής και συλλογικής του ταυτότητας και γ) η αναζήτηση ποιότητων που εμπεριέχονται στις πολιτιστικές και συγκινησιακές αξίες των μνημείων, κι αφετέρου για τον τόπο/ δυνητικό προορισμό α) η δυνατότητα αναζωογόνησης παρηκμασμένων αστικών περιοχών, β) η δυναμική της επανάχρησης βιομηχανικών κτιρίων ή ζωνών για τον εμπλουτισμό των αστικών υποδομών και γ) η ανάδειξη της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας του τόπου, διαφυλάσσοντας τα αυθεντικά του χαρακτηριστικά και συγχρόνως δημιουργώντας ένα νέο, ελκυστικό προορισμό.

Ο βιομηχανικός τουρισμός ως ειδική μορφή του πολιτιστικού τουρισμού απευθύνεται σε ειδικά παρακινημένους επισκέπτες (φοιτητές, εργαζόμενους σε φορείς πολιτισμού ή εκπαίδευσης), αλλά και σ' ένα ευρύτερα καλλιεργημένο κοινό, με στόχο τη γνωριμία με σημαντικά έργα του βιομηχανικού πολιτισμού. Ως τέτοια λαμβάνονται οι βιομηχανικές και προβιομηχανικές εγκαταστάσεις (π.χ. ελαιοτριβεία, οινοποιεία, αλευροβιομηχανίες, κ.ά.), τα μέσα και έργα συγκοινωνίας και μεταφοράς (π.χ. τρένα, ναυτική παράδοση, κ.ά.), τα τεχνικά έργα υποδομής (υδραυλικά έργα, γέφυρες, κ.ά.), οι φυσικοί τόποι βιομηχανικής εκμετάλλευσης (λατομεία, ορυχεία, αλυκές κ.ά.), κ.ά. Στόχος της ειδικής αυτής μορφής πολιτιστικού τουρισμού είναι η κατανόηση των πολιτισμικών αξιών και της σημασίας προστασίας της βιομηχανικής κληρονομιάς ως κομμάτι της νεότερης ιστορίας του τόπου.

Τις δύο τελευταίες δεκαετίες η *Βιομηχανική Αρχαιολογία (Industrial Archaeology)* και η *Διαχείριση της Κληρονομιάς (Heritage Management)*, δύο νέοι επιστημονικοί κλάδοι, ασχολούνται με τη μελέτη της βιομηχανικής κληρονομιάς και τον προσδιορισμό κατάλληλων τύπων και επιπέδων χρήσης της. Η βιομηχανική αρχαιολογία είναι ο διεπιστημονικός κλάδος, που συνθέτει τα πορίσματα ιστορικών, αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων, κοινωνιολόγων, μέσα από τα υλικά της κατάλοιπα, (αρχιτεκτονικά κελύφη, μηχανολογικό εξοπλισμό, αρχεία, τεχνικές παραγωγής, κ.ά.) προκειμένου να ερμηνεύσει τις επιδράσεις της βιομηχανίας στην οργάνωση και εξέλιξη της κοινωνίας, της οικονομίας, και του αστικού χώρου. Το επιστημονικό πεδίο της *Διαχείρισης* αντλώντας στρατηγικές από τον κόσμο των επιχειρήσεων (π.χ. τη διοίκηση/management και την προώθηση/marketing) προσεγγίζει τη βιομηχανική κληρονομιά όχι μόνο ως ιστορική και πολιτιστική αξία, αλλά ως δυναμικό παράγοντα που μπορεί να συμβάλει

στην αναδιάρθρωση μιας περιοχής και της οικονομίας της. Τέσσερα βασικά χαρακτηριστικά λαμβάνονται υπόψη: η διατήρηση της *πολιτισμικής ταυτότητας* και *φυσιογνωμίας*, η *προσέλκυση επισκεπτών*, ο *άμεσος ή έμμεσος εκπαιδευτικός χαρακτήρας* της και η συμβολή της στην *οικονομική ανάκαμψη*.

Οι πόροι της βιομηχανικής κληρονομιάς, όπως έχουν διαμορφωθεί από την εικοσάχρονη εμπειρία της βιομηχανικής αρχαιολογίας στην Ελλάδα μπορούν να διακριθούν σε μια τριπλή τυπολογία με βάση τα ακόλουθα κριτήρια:

1^ο Κριτήριο είναι η στρατηγική προστασίας και διαχείρισης που έχει επιλεγεί, όπως: α) *επανάχρηση*, (λ.χ. ο Μύλος Χατζηγιαννάκη-Αλτιναλμάζη στη Θεσσαλονίκη, βραβείο Eurora Nostra 1993), β) *ανάπλαση* (π.χ. η ανάδειξη της περιοχής «Λαδάδικα» στη Θεσσαλονίκη), γ) *ενεργητική προστασία* (π.χ. η επαναλειτουργία τμήματος του αντλιοστασίου στο Μουσείο Ύδρευσης της Θεσσαλονίκης), και δ) *ανακατασκευή* (όπως π.χ. η ανακατασκευή του μπαρουτόμυλου στο Υπαίθριο Μουσείο Υδροκίνησης στη Δημητσάνα).

2^ο Κριτήριο είναι το περιεχόμενο και οι στόχοι που υπηρετούν οι πολιτιστικοί πόροι: α) ως *τεχνικά και βιομηχανικά μουσεία*, (π.χ. Μουσείο του ΟΤΕ, Τεχνικό Μουσείο Θεσσαλονίκης), β) ως *βιομηχανικά κελύφη* για τον *εμπλουτισμό αστικών υποδομών*, (π.χ. το παλιό κτίριο της Πειραϊκής Πατραϊκής στη Ν. Ιωνία που στεγάζει τη Διοίκηση των Ολυμπιακών Αγώνων 2004), γ) ως *βιομηχανικά τοπία* που συναρτώνται με τη *φυσική κληρονομιά* (π.χ. λατομείο μαρμάρου Πεντέλης) και δ) ως *Κέντρα Επιστημών και Έρευνας*, (π.χ. Κέντρο Βιομηχανικού Πολιτισμού Ερμούπολης).

3^ο Κριτήριο είναι η οπτική της ερμηνείας για τη βιομηχανική κληρονομιά, (κοινωνική, οικονομική ιστορία, ιστορία των τεχνικών κ.ά.) στη συγκρότηση αντίστοιχων πολιτιστικών πόρων, όπως *Μονοθεματικά Μουσεία* (π.χ. Μουσείο Μετάξης στο Σουφλί), *Μουσεία Επιχειρήσεων* (π.χ. Μουσείο Οινοποιίας Μπουτάρη στη Νάουσα), *Ιστορικά Αρχεία*, κ.ά.

Κάθε μία από τις τρεις τυπολογίες αναδεικνύει τις σύγχρονες τάσεις στη διαχείριση και ερμηνεία της κληρονομιάς, που διέπεται από το *Νόμο της Δεύτερης Τεχνολογικής Ζωής*, σύμφωνα με τον οποίο, όταν οι βιομηχανικές εγκαταστάσεις πάψουν να λειτουργούν αναδύεται η «αισθητική τους προσωπικότητα». Η ιστορία των σύγχρονων πόλεων μπορούμε να πούμε ότι είναι η ιστορία της αλλαγής των λειτουργιών εμπορικών ή βιομηχανικών που συντελέστηκαν την τελευταία πεντηκονταετία. Δημιουργείται έτσι ένα νέο πεδίο «δράσης», στο οποίο καλείται η σύγχρονη αρχιτεκτονική μέσα από τις ποικίλες στρατηγικές της προστασίας να ασκήσει τη δύναμη των «μεταμορφώσεων» της.

Στην Ελλάδα το ΥΠ.ΠΟ., ο εθνικός φορέας προστασίας και διαχείρισης της κληρονομιάς αυτής, με τις κατά τόπους Εφορείες Νεοτέρων Μνημείων, σε συνεργασία με μια σειρά από πανεπιστημιακά και άλλα ιδρύματα (ΕΜΠ, ΑΠΘ, Πολιτιστικό Ίδρυμα Ομίλου Πειραιώς -πρώην ΠΤΙ ΕΤΒΑ-, ελληνικό τμήμα του TICCIH, του διεθνούς φορέα για την προστασία της βιομηχανικής κληρονομιάς, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών κι άλλους επιστημονικούς μη κερδοσκοπικούς φορείς, όπως το Ελληνικό Ινστιτούτο των Μύλων), έχουν αναδείξει μια ποικιλία πολιτιστικών πόρων βιομηχανικής κληρονομιάς :

1) Βιομηχανικά και Τεχνικά Μουσεία. όπως:

- Το *Τεχνικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, το οποίο με τη μουσειολογική του συγκρότηση με μοντέλα και αλληλοδραστικά εκθέματα έχει αναπτύξει μεγάλη εκπαιδευτική δραστηριότητα σε σχολεία και άλλες κατηγορίες κοινού.
- Το *Βιομηχανικό Μουσείο και Κέντρο Τεχνικού Πολιτισμού Ερμούπολης* αποτελεί μια καινοτόμο πρόταση για την διατήρηση, διαχείριση και προβολή της κληρονομιάς. Είναι ένας πολυδιάστατος φορέας που περιλαμβάνει το Βιομηχανικό Μουσείο, με έμφαση στην ιστορία της βιομηχανίας, της ναυτιλίας και της πόλης, Μονάδες Τεκμηρίωσης και Εργαστηρίων και Μονάδα Υποδοχής ερευνητικών και εκπαιδευτικών δραστηριοτήτων.
- Το *Μουσείο Ύδρευσης Θεσσαλονίκης* στο διατηρητέο μνημείο του Κεντρικού Αντλιοστασίου. Λειτουργεί ως ζωντανός χώρος πολιτισμού που συνδυάζει, το Αντλιοστάσιο ως αποκατεστημένο τεχνικό μνημείο με τον αυθεντικό μηχανολογικό του εξοπλισμό και Κέντρο

Τεκμηρίωσης για την έρευνα και ανάδειξη του έργου της υδροδότησης και την ενημέρωση κοινού και μαθητών σε θέματα προστασίας του νερού ως φυσικού αγαθού.

2) Οικομουσειά, όπως:

- Το Υπαίθριο Μουσείο Υδροκίνησης στη Δημητσάνα, που έχει ως στόχο να προβάλλει τη σημασία του νερού για τη ζωή και το περιβάλλον τόσο ως φυσικού στοιχείου, όσο και ως ήπιας μορφής ενέργεια. Το περιεχόμενο του μουσείου είναι ιστορικό (τα εργαστήρια των μπαρουτόμυλων συνδέονται ιστορικά με την επανάσταση του '21), τεχνολογικό (η υδροκίνηση και η τεχνική παράδοση της περιοχής) και οικολογικό, στο ιδιαίτερο φυσικό κάλλους περιβάλλον της.
- Το Υπαίθριο Μουσείο Νερού στην Έδεσσα, στην περιοχή καταρράκτες το οποίο σύμφωνα με το πρόγραμμα που έχει εκπονηθεί από το ΑΠΘ και την 4^η Εφορεία Νεωτέρων Μνημείων κινείται σε δύο βασικούς άξονες: ο ένας περιλαμβάνει την προστασία, διατήρηση και ανάδειξη των υδροκίνητων εγκαταστάσεων, με την οργάνωσή τους σε εκθεσιακούς χώρους και ο άλλος επανασχεδιάζει και χρησιμοποιεί αυτό το πολιτισμικό τοπίο, υιοθετώντας νέες χρήσεις στα βιομηχανικά κελύφη, όπως Γραφείο Ενημέρωσης, ενυδρείο, αναψυκτήριο, εστιατόριο υπαίθριο κινηματογράφο. Συγχρόνως η ευρύτερη περιοχή αναπλάθεται μέσα από την αρχιτεκτονική τοπίου σ' ένα ιδιαίτερο κάλλους φυσικό και πολιτισμικό περιβάλλον.
- Το Υπαίθριο Μουσείο Παλαιάς Λατομικής Τέχνης, στη θέση Αλούλα, πρωτοβουλία της εταιρείας «Λατομεία Μαρμάρου Διονύσου – Πεντέλης» εισάγει ένα νέο πεδίο προβληματισμού ως προς την ερμηνεία βιομηχανικών τοπίων. Το λατομείο λειτουργούσε από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα προμηθεύοντας το κατάλευκο πεντελικό μάρμαρο στην Ελλάδα και το εξωτερικό. Η ανάπλαση που επιχειρήθηκε από μια γλύπτρια τοπίου και μια αρχιτέκτονα αποσκοπεί στην διαμόρφωση μιας πολιτιστικής διαδρομής στα «σημάδια» που έχει αφήσει η εξόρυξη.

3) Τεχνολογικά Πάρκα, όπως:

- Το Πολιτιστικό Τεχνολογικό Πάρκο στο Λαύριο, το οποίο δημιουργήθηκε από το μετασχηματισμό του ιστορικού βιομηχανικού συγκροτήματος της πρώην Γαλλικής Εταιρείας Μεταλλείων Λαυρίου με σκοπό να συμβάλλει στην ανάπτυξη της έρευνας και της τεχνολογίας, με επιστημονικό φορέα το ΕΜΠ, και στην πολιτισμική και οικονομική ανασυγκρότηση της ευρύτερης περιοχής. Αποτελεί ένα πρωτοποριακό εγχείρημα μεγάλης εμπέλειας, που στοχεύει να δώσει στην τεχνολογική πρόοδο ένα χαρακτήρα περισσότερο ανθρώπινο.

4) Θεματικά Πάρκα, όπως:

- Το υπό σχεδιασμό Άλσος Ελληνικής Ναυτικής Παράδοσης αποτελεί άλλη μια οργανωμένη παρέμβαση ερμηνείας και διαχείρισης της ναυτικής μας πολιτιστικής κληρονομιάς με την χωροταξική διαμόρφωση της Φαληρικής ακτής σ' ένα πολιτιστικό κέντρο με ποικίλες δραστηριότητες, περιλαμβάνοντας Ναυτικό Μουσείο, υπαίθριους χώρους και το λιμάνι.

5) Πολιτιστικοί χώροι προσαρμοσμένης επανάχρησης, όπως:

- Η αμαξοστοιχία-θέατρο «Το τρένο στο Ρούφ». Πρόκειται για μια πρωτοποριακή θεατρική σκηνή, στα παροπλισμένα βαγόνια του ΟΣΕ, όπου θεατές και ηθοποιοί επιβιβάζονται στο τρένο ως ταξιδιώτες, συμμετέχοντας σ' ένα φανταστικό ταξίδι μέσα από την πλοκή του έργου. Η αποκατάσταση μιας σειράς βαγονιών με ποικίλες χρήσεις, όπως φουαγιέ, wagon-bar, wagon-restaurant, μουσικό βαγόνι, καμαρίνια, θεατρική σκηνή (8 τ.μ.) επιχειρεί να αναδειξεί μέσα από την επανάχρηση την ατμόσφαιρα της Belle Époque και των πολυτελών βαγονιών, όπως αυτά του θρυλικού Orient Express.

Η διαχείριση της βιομηχανικής κληρονομιάς στην Ελλάδα προσδιορίστηκε από δύο βασικούς στόχους: την ανάδειξή της ως στοιχείου της κοινωνικής ή πολιτισμικής ταυτότητας ενός τόπου, αλλά και ως μέσου για τον εμπλουτισμό των υποδομών των πόλεων σε χώρους

πολιτισμού ή αναγνώρισης. Θα μπορούσαμε να διακρίνουμε αντίστοιχα, δύο βασικές τάσεις: τη *μουσειακή ή πολιτιστική* χρήση των βιομηχανικών εγκαταστάσεων, όπως π.χ. το Βυζαντινό Μουσείο Βέροιας (στο Μύλο Μάρκου) ή το ΔΗ.Π.Ε.ΘΕ Θεσσαλίας κι άλλες πολιτιστικές εγκαταστάσεις στη Λάρισα (στο Μύλο Παππά). Αξιοσημείωτη είναι η περίπτωση του Μύλου Ματσόπουλου στα Τρίκαλα όπου στεγάζονται θεατρική σκηνή, αθλητικό μουσείο, κέντρο τέχνης κι άλλες εγκαταστάσεις, ενώ παράλληλα σ' ένα τμήμα του διατηρείται in situ ο μηχανολογικός εξοπλισμός.

Η πιο διαδεδομένη, ωστόσο, τάση είναι της *προσαρμοσμένης επανάχρησης* που αντιμετωπίζει τα κτήρια ως κελύφη και τα βιομηχανικά τοπία ως σκηνικά για αρχιτεκτονικούς και χρηστικούς μετασχηματισμούς. Ενδεικτικά αναφέρονται, η κλειστή αγορά-εμπορικό κέντρο στην Καρδίτσα και το εμπορικό και ψυχαγωγικό κέντρο της ΒΙΛΚΑ στη Θεσσαλονίκη. Στην Ελλάδα δυστυχώς τα τελευταία χρόνια έχει επικρατήσει σε μεγάλο βαθμό η πιο αγοραία έκφραση της επανάχρησης, με την αξιοποίηση μνημείων για τη μελέτη της ιστορίας της τεχνολογίας και της βιομηχανίας, ως κέντρων διασκέδασης ή άλλων ασύμβατων με τη σημασία τους χρήσεων. Θα πρέπει λοιπόν σε κάθε περίπτωση αξιοποίησης να λαμβάνονται υπόψη, η ιστορική αξία του μνημείου για την ιστορία του κλάδου και της τοπικής κοινωνίας όπου ανήκει, τα ιδιαίτερα αρχιτεκτονικά του χαρακτηριστικά, η αποδοχή της νέας πρότασης από την κοινωνία και οι συνέπειες (οικονομικές, κοινωνικές, πολιτισμικές) από την επέμβαση.

Ο ενδεικνυόμενος τρόπος για την ελαχιστοποίηση του ρίσκου στην αξιοποίηση μιας βιομηχανικής μονάδας/ κτιρίου μπορεί να στηριχθεί στη διενέργεια μελέτης σκοπιμότητας και βιωσιμότητας (feasibility study). Η ερευνητική αυτή μέθοδος αποτελεί το πρωταρχικό στάδιο, καθοριστικό για ένα πρόγραμμα μετάπλασης και αποτελείται γενικά, από τα εξής μέρη: α) περιγραφή της εγκατάστασης/ κτιρίου και της θέσης του, β) έκθεση για την κατάσταση διατήρησής του, γ) οικονομική κατάσταση/ βιωσιμότητα, δ) έρευνα αγοράς, στ) αρχιτεκτονική μελέτη, ζ) οργάνωση με σχέδια της πρότασης αξιοποίησης, η) υπολογισμό του κόστους μετάπλασης. Όλα αυτά αποτελούν επιμέρους στάδια ς) ένα γενικό σχέδιο διαχείρισης (management plan) το οποίο διευθύνεται από ένα γενικό συντονιστή (site manager), πρόσωπο ή φορέα. Έργο του συντονιστή είναι να αξιολογήσει το πολιτιστικό φορτίο του εκάστοτε φορέα, την ιστορικότητά του, η οποία είναι καθοριστική για το προτεινόμενο σχέδιο διαχείρισης. Αν το κτίριο αποτελεί ιστορικό μνημείο, τότε απαιτείται οπωσδήποτε η διατήρηση και προστασία του αυθεντικού υλικού φορέα, και στη συνέχεια η μελέτη σκοπιμότητας θα αναδείξει τις δυνατές χρήσεις του, που θα πρέπει να είναι συμβατές με την ιστορικότητά του.

Σ' αυτό το πεδίο μελέτης και εφαρμογής που διαμορφώνεται, ο ρόλος του αρχιτέκτονα είναι καθοριστικός για τις επιλογές σχετικά με την αποκατάσταση ή τον επανασχεδιασμό του μνημειακού συνόλου. Σε σχέση με την ήδη υπάρχουσα εμπειρία και τους κανόνες που διέπουν τις διεθνείς συμβάσεις για την προστασία της κληρονομιάς θα μπορούσαν να γίνουν κάποιες γενικές επισημάνσεις:

- Για τα μνημεία της πολιτιστικής κληρονομιάς, είναι γενικότερα αποδεκτό ότι είναι προτιμότερο «να διατηρούνται από το να επιδιορθώνονται, να επιδιορθώνονται από το να αποκαθίστανται, να αποκαθίστανται από το να ανακατασκευάζονται». Η αποκατάσταση ενός τεχνικού μνημείου απαιτεί τη διατήρηση και συντήρηση του σωζόμενου μηχανολογικού εξοπλισμού, ενώ η διαμόρφωση του σε μια ενεργή εγκατάσταση για εκπαιδευτικούς σκοπούς απαιτεί την αντικατάσταση ή ανακατασκευή τμημάτων του αυθεντικού μηχανισμού με σύγχρονο. Σε κάθε περίπτωση αναγνωρίζεται ότι είναι προτιμότερο να διασώζονται τα αυθεντικά υλικά κατάλοιπα, ακόμα και αν πρόκειται για διαφορετικές χρονολογικές και τεχνολογικές φάσεις, καθώς αυτά και μόνο συνιστούν αδιάψευστα τεκμήρια της ιστορίας του μνημείου.
- Πριν από την ανάληψη οποιασδήποτε διαχειριστικής δράσης είναι απαραίτητη η πλήρης φωτογραφική, σχεδιαστική καταγραφή και μελέτη της υφιστάμενης κατάστασης του κτηρίου όχι μόνο του αρχιτεκτονικού κελύφους αλλά και του τεχνικού – λειτουργικού συνόλου. Με αφητηρία την τεκμηρίωση αυτή θα πρέπει να ακολουθήσει η αξιολόγηση των δεδομένων

τόσο ως προς την αλλαγή χρήσης του όσο και ως προς τα στοιχεία πρέπει να διασωθούν και να προβληθούν. Ακόμα και στην προσαρμοσμένη επανάχρηση, όπου τα τεχνικά στοιχεία (εξοπλισμός, οργάνωση εσωτερικών χώρων, κ.ά.) δεν έχουν κάποιο λειτουργικό ή ερμηνευτικό ρόλο, οφείλεται να διασώζεται ό,τι κρίνεται σημαντικό για την κατανόηση του κτηρίου από τον επισκέπτη. Η αλόγιστη διατάραξη της εσωτερικής δομής του βιομηχανικού μνημείου (αποψίλωση μηχανολογικού εξοπλισμού, διαμόρφωση νέας κάτοψης, προσθήκες συμπληρωματικών εγκαταστάσεων, κ.ά.), η πλήρης απογύμνωσή του σε κέλυφος για τη στέγαση μιας νέας χρήσης είναι αποδεκτή μόνο όταν είναι αποτέλεσμα μιας ολοκληρωμένης τεκμηρίωσης και αξιολόγησης του μνημείου.

- Κατά τη διαδικασία αποκατάστασης απαιτείται σύνεση στη χρήση νέων υλικών σε σχέση με τα αυθεντικά και τη μεταξύ τους αναλογία. Τα νέα υλικά θα πρέπει να διαφοροποιούνται, ώστε να διακρίνονται και να αναγνωρίζονται από τον επισκέπτη αφενός οι αυθεντικοί υλικοί φορείς του μνημείου, κι αφετέρου η σύγχρονη μεθοδολογία αποκατάστασής του.

Ωστόσο, το ενδιαφέρον του βιομηχανικού τουρισμού δεν αφορά μόνο στα βιομηχανικά κελύφη που έχουν διαμορφωθεί ως επισκέψιμοι πολιτιστικοί πόροι, αλλά και σε μια σειρά από πρωτοβουλίες και δραστηριότητες που έχουν αναλάβει οι ίδιες οι μικρομεσαίες επιχειρήσεις ή οι βιομηχανικές μονάδες, που συνδέονται με την προβολή των προϊόντων τους και την ενίσχυση της εταιρικής τους εικόνας. Τα τελευταία χρόνια η αναδιάρθρωση της οικονομίας και της βιομηχανίας έχει περιορίσει τον αριθμό των εταιριών που διατηρούν την οικογενειακή ιδιοκτησία ή την ταυτότητα των προϊόντων τους. Έτσι η προβολή της ιστορικής τους πορείας συνιστά στοιχείο διάκρισης και υπεροχής αναδεικνύοντας συγχρόνως κοινωνική και πολιτισμική ευαισθησία. Ενδεικτικά μπορούμε να αναφέρουμε τις δραστηριότητες ορισμένων βιομηχανιών όπως, η ελαιουργία ΕΛΑΪΣ, οι σοκολατοποιίες Παυλίδης και Παπαδοπούλου, οι οινοποιίες Μπουτάρη και Αχάϊα Κλάους, οι οποίες έχουν ήδη διαμορφώσει ειδικούς εκθεσιακούς χώρους με περιοδικές ή μόνιμες εκθέσεις, ιστορικά αρχεία, και πολιτιστικές εκδηλώσεις συμβάλλοντας κατά ένα τρόπο στην καλλιέργεια του βιομηχανικού τουρισμού. Θα τονίσω εδώ μια ξεχωριστή δραστηριότητα της σοκολατοποιίας Παυλίδης, η οποία διοργανώνει με ιδιαίτερη επιτυχία, το φεστιβάλ σοκολάτας, ανοίγοντας τις πόρτες του εργοστασίου της στο κοινό, μικρούς και μεγάλους για να γνωρίσουν τους «θησαυρούς» της ιστορίας και των προϊόντων της.

Προς την ίδια κατεύθυνση, το κίνημα της οικολογίας και οι εναλλακτικές μορφές τουρισμού ενεργοποίησαν ιδιωτικούς φορείς στην ανάληψη καινοτόμων δράσεων για την προστασία και ανάδειξη παραδοσιακών τεχνικών και προϊόντων. Τοπικές ενώσεις οινοπαραγωγών ή ελαιοπαραγωγών με πρωτοβουλίες όπως εκδόσεις, επισκέψεις-ξεναγήσεις σε οινοποιεία ή ελαιοτριβεία, συμμετοχή σε τουριστικές εκθέσεις, αναδεικνύουν μαζί με τα προϊόντα τους την τοπική παραδοσιακή κουλτούρα του κρασιού (ποικιλίες, τεχνικές οινοποίησης, κ.ά.) ή του λαδιού.

Στο πλαίσιο αυτό οι δράσεις «Δρόμοι του Κρασιού της Μακεδονίας», «Πολιτιστικές διαδρομές στους αμπελώνες της Αττικής», και άλλα πολλά, συνιστούν πρωτοποριακά τουριστικά προγράμματα που συμβάλλοντας στην ενθάρρυνση συνεργασιών ανάμεσα σε ομοειδείς επιχειρήσεις, με απώτερο στόχο: α) την προβολή προϊόντων με ονομασία προέλευσης, και β) την ενθάρρυνση ειδικών μορφών τουρισμού (βιομηχανικού τουρισμού, αγροτουρισμού). Αξιοσημείωτη είναι και η προσπάθεια του Βιομηχανικού Επιμελητηρίου Καλαμάτας για την προβολή του τοπικού ελαιόλαδου και τη σύσφιξη των σχέσεων με άλλους ελαιοπαραγωγούς, μέσα από ένα δίμηνο ταξίδι -διαδρομή με δίκυκλα- στον πολιτισμό της ελιάς όλων των μεσογειακών χωρών.

Η ανάδειξη της βιομηχανικής κουλτούρας ως συνισταμένης πολιτισμού και παράγοντα προσέλκυσης επισκεπτών ή ενίσχυσης της εταιρικής εικόνας έχει ωθήσει επιχειρήσεις και βιομηχανίες στην ανάληψη ποικίλων και πρωτότυπων δράσεων προς αυτή την κατεύθυνση.

Ενδεικτικά και επιλεκτικά όπως έγινε και με τα παραπάνω παραδείγματα αναφέρεται η περίπτωση του εργοστασίου Interklina A.E., στο Βαθύ Αυλίδος στη Βοιωτία. Ο αρχιτέκτων του

εργοστασίου Bernard Vichet ενσωμάτωσε στην αρχιτεκτονική του κτιρίου τη μυθοπλασία του τόπου με την παράδοση και το μύθο του Οιδίποδα, όπως παραδίδεται από τις τραγωδίες του Σοφοκλή “Οιδίπους Τύραννος”, “Οιδίπους επί Κολωνώ”. Τα πολιτισμικά σύμβολα που χρησιμοποίησε για την αναπαράσταση του μύθου είναι ο κύκλος (όπως το κοίλον του αρχαίου θεάτρου), το “μάτι” (όπως ο τυφλός Οιδίποδας), η πέργκολα (αναφορά στους αμπελώνες της Αυλίδας) και το δικτύωμα (ως παιχνίδι του φωτός της γνώσης, με το σκοτάδι της άγνοιας) αποδίδοντας αρχιτεκτονικά με μοναδικό τρόπο ένα σύνολο από ιδέες και σύμβολα. Η αναπαράσταση του μύθου συμπληρώνεται με τη ζωγραφική απεικόνιση του στο εσωτερικό του χώρου παραγωγής. Η συμβολική και χωρική πραγμάτωση του μύθου του Οιδίποδα στο εργοστάσιο της Interklima A.E. είναι ένα πρωτοποριακό έργο που αγκαλιάζει το πνεύμα του τόπου.

Η κριτική αποτίμηση όλων των εφαρμογών που προαναφέρθηκαν αναδεικνύει μια κοινή συνισταμένη σ’ ότι αφορά τη διαχείριση της κληρονομιάς και το ρόλο του αρχιτέκτονα στην τουριστική ανάπτυξη. Οποιοδήποτε πρόγραμμα προστασίας, αξιοποίησης ή προβολής της θα πρέπει να παρέχει πρωτίστως ένα πλαίσιο με τις στρατηγικές που θα πρέπει να ακολουθηθούν, μέσα από κριτήρια που θα λαμβάνουν υπόψη: την ιστορική σημασία και τη μοναδικότητα της κληρονομιάς αυτής σε τοπικό και εθνικό επίπεδο (είτε είναι μνημείο, τεχνική ή παραγωγική διαδικασία), την εκπαιδευτική της αξία, την αξιολόγηση των ειδικών της χαρακτηριστικών (αρχιτεκτονικών, τεχνολογικών, κοινωνικών, πολιτισμικών) αλλά και των αλλαγών που η νέα διαχειριστική πρόταση θα επιφέρει στην τοπική κοινωνία. Ο επανασχεδιασμός και η ανασυγκρότηση ενός βιομηχανικού κτηρίου θα πρέπει να γίνεται με βασικό γνώμονα το σεβασμό στις αξίες που εμπεριέχει. Άλλωστε κάθε νεότερη επέμβαση σ’ ένα οποιοδήποτε μνημείο συνδιαλέγεται, αξιολογείται ή αυτοακυρώνεται ως προς τις σχέσεις που διαμορφώνει.

«Οι νόμοι της τέχνης», γράφει ο Οδυσσεάς Ελύτης «είναι οι νόμοι της ζωής... Στην αντίληψη του καλλιτέχνη, ο αγώνας για τη σωτηρία του ανθρώπου είναι αγώνας για την ορθή έκφραση και τίποτα άλλο. Σε τέτοιο σημείο, που θα έλεγα ότι και οι πλέον αντίθετες τοποθετήσεις απέναντι στο ίδιο πρόβλημα εξισώνονται, αν η εν τέχνη δικαίωσή τους είναι του αυτού υψηλού βαθμού».

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Γ. Π. Λάββας, *Πολιτιστική Κληρονομιά. Βασικές έννοιες, Ιδεολογία, Διεθνείς Συμβάσεις, Μεθοδολογία*, Αθήνα 1997.
2. Μ. Καραβασίλη - Μ. Μικελάκης, “Η Διαχείριση της Βιομηχανικής Κληρονομιάς στην Ελλάδα», περιοδικό *Corpus*, 26, Αθήνα 2001, σ. 46-55.
3. Μ. Καραβασίλη - Μ. Μικελάκης, “Βιομηχανικός τουρισμός: Ανάδειξη της βιομηχανικής κληρονομιάς της Στερεάς Ελλάδας μέσα από ένα πλέγμα πολιτιστικών διαδρομών ειδικού ενδιαφέροντος», περιοδικό *Τεχνολογία*, ΠΤΙ ΕΤΒΑ, 9, Αθήνα 1999, σ. 50-52.
4. *Σύγχρονα Βιομηχανικά Κτίρια στην Ελλάδα/Contemporary Industrial Buildings in Greece*, Ελληνικό Ινστιτούτο Αρχιτεκτονικής, 1997.
5. Μ. Μικελάκης, “Συμβολικές και Χωρικές Πραγματώσεις του Μύθου του Οιδίποδα στο εργοστάσιο της Interklima Α.Ε.” περιοδικό *Έρευνα*, 14/15, 1998/99, σ.122-27.
6. J. Hume, “Industrial Architecture and Structures: Their retention and adaptive reuse”, *The Industrial Heritage: What Policies?*” Council of Europe, Architectural Heritage Reports and Studies, No 6, Strasbourg 1987, p. 39.
7. A. Desvallees, “A sector reborn: Technical Museums”, *The Industrial Heritage: What Policies?*” Council of Europe, Architectural Heritage Reports and Studies, No 6, Strasbourg 1987, p. 90-99.